

Husmenn i Tynset prestegjeld på 1600-tallet og noe inn på 1700-tallet

Innledning

Når vi hører ordet husmann, tenker vi på en småkårsmann under en mektig bonde. Historier om dårlig behandling av husmenn er det mange eksempler på i både fag- og skjønnlitteratur. Husmannsfolk hadde lav status og kunne bli beskyldt for å være både late og tyvaktige. Men begrepet husmann opp gjennom tidene er atskillig mere nyansert. I denne artikkelen tar jeg for meg hvem som kalles husmenn på 1600-tallet med eksempler fra Tynset prestegjeld, spesielt hovedsognet.

Husmenn ble ødegårdsmenn

En av de første gangene benevnelsen husmann brukes i skriftlige kilder i Norge er i 1452, da brukt om en mann som hørte inn under en annen manns hus. Dette var viktig skattemessig. I slutten av 1500-tallet var det fortsatt mye ødegårdsjord som ennå ikke var tatt i bruk som selvstendige bruk etter svartedauen. Ødegårdsjord kunne bygges for en billig penge så lenge den ble brukt under en annen gård. Enan i Kvikne er en slik ødegård som brukes under Skogstad. Nordgard i Os lå øde

under Øverby i Tyllaldalen. Skattemennene nevner flere ødegårder i annekseene Kvikne, Tyllaldal og Vingelen, men ingen i hovedsognet Tynset. Alle gårdene i Tynset hovedsogn skatlegges som halv- eller fullgårder. Men dette endrer seg drastisk utover 1600-tallet.

Christian 4. ble konge av Danmark og Norge i 1588. Han økte skatteinntektene sine ved å legge forholdene til rette slik at husmennene bygget seg hus og bosatte seg som jordbrukere. Grepet gjorde han i sin norske lov av 1604 med en forordning om at husmenn som etablerer nye bruk, skal nyte "billig frelse" (frelse=skatt) av ødegård. Han ville ikke ha flere husmenn, som ga lite skatteinntekter og bare skade på skog og andre naturherligheter. Skatteforholdene før loven kom stimulerte i liten grad gårdsønner og svigersønner til å bygge seg egne bruk.

Mange nye bruk i skattemennene viser at loven fikk ønsket effekt. Antallet eksploderte, ikke bare ved bygging av helt nye gårder, men også ved at gamle halv- og fullgårder ble delt i flere bruk. Tabell 1 og tabell 2 viser utviklingen i Tynset hovedsogn. Brukerne på nye

Tabell 1: Antall brukere på hel- og halvgårder i Tynset hovedsogn

Gård	Skatteklasse 1612	Landskyld 1612	Landskyld 1650	Landskatt 1612	Landskatt 1618
Fåset	Halvgård	3 h 6 gsk	3 h	2	3
Neby	Halvgård	1 h	1 h	2	2
Utby	Fullgård	5 h	5 h	3	5
Utgård	Halvgård	1 1/2 h	1 1/2 h	2	2
Østby	Fullgård	1 1/2 h 6 gsk	3 1/2 h *	4	3
Sum				11	13

* Bøndene overlot 2 h bondegods til kronen i 1647

gsk = gråskinn (ekornskinn), h = hud

Tabell 2. Ødegårder 1612-1657

Gård	Første gang nevnt	Landskyld	Antall brukere kvegskatt 1657	Merknad
Dalen	1652	2 ksk 1652	1	
Elveng/Holmen	1622	3 ksk 1650	2	3 ksk 1630
Haugen	1625	1 ksk 1650	1	1 ksk 1630
Lassmoen	1629	1 ksk 1650	1	1 ksk 1646
Lian	1634	3 ksk 1650	1	2 ksk 1646
Lonås	1655	2 ksk 1655	Ikke oppført	2 brukere 1655
Myre (Kalbekken)	1650	1 ksk 1650	1	
Røstad/Røsten	1616	4 ksk 1650	2	3 ksk 1621
Sandmo/Moen	1618	1 ksk 1650	2	1+1 ksk 1621
Storeng	1639	1 ksk 1650	1	1 ksk 1642
Stubsjøen	1629	12 gsk 1650	2	12 gsk 1630
Tuveng	1636	1 ksk 1650	1	1 ksk 1636

gsk = gråskinn (ekornskinn), ksk = kalveskinn

gårder betaler skatt av ødegårder. De kalles aldri husmenn. Men på halv- og fullgårder var det flere brukere der alle unntatt en ble kalt husmenn. Den ene, som ikke ble kalt husmann, hadde ansvar for betaling av skatter som lå på hele gården. Ofte hadde han den største parten i gården og betalte også holding (gårdens bygselavgift hvert tredje år). Slik bruk av husmannsbetegnelsen forsvant i skattemønstre omkring 1640.

Husmenn kunne bli fullgårdsmenn og deres døde fedre kunne betalte skatt

En husmann kunne skifte rolle til å bli den som svarte skatter av hele gården. Et eksempel på dette finnes på Utby, der Iver skatter som husmann i 1618-1628. I 1627 betaler han holding og fra 1629 betaler han skatter som fullgårdsmann. Iver var også bondelensmann.

En annen pussighet ved skatteansvar kunne forekomme ved brukerskifte. På Utgård betalte de to brødrene Lars og Esten Karlsønner skatt som husmenn i 1620-årene rett etter at de hadde overtatt gårdparter etter sin avdøde far, mens gårdens samlede skatter ble betalt i navnet av faren. Om det var enka eller en av sønnene som handlet i farens sted er usagt.

Skatteklassen husmenn omfatter bønder. På Utby kalles både Simen Utby og sønnen Per Simensøn, som overtar etter Simen, husmenn selv om de har bygsel på en part i gården. Esten Olsøn Utby som overtar bygsel etter faren kalles også husmann. En "ekte" husmann hadde ingen bygsel. På Østby er Nils Olsøn husmann. Faren Ola betaler gårdens skatter, og broren Ola er ødegårdsmann som slår seg ned på "bortatesiden" av elva og tar i bruk Holen. Jo Larsøn på Fåset kalles også husmann etter at han overtok bygsla etter mora i 1630.

Husmenn og velstand

De som ble kalt husmenn i skattelistene hadde ikke små bruk. Landskylda til gårdpartene deres var mye større enn skylda til de nye gårder. Den var sjelden under 4 1/2 kalvskinn for en gårdpart i en halv- eller fullgård, mens de nye ødegårdene hadde lavere skyld, typisk 1 kalvskinn. De fleste brukerne eide ikke brukene sine, men var leilendinger med Kronen (Kongen) som eier uansett skatteklasse. Unntak var Fåset og Østby der en del av gårdene var bondegods, og Dalen og Lian der ødegårdsmennene var selveiere.

Lovverket på 1600-tallet for nyrydding av plasser

Etter Kristian 4.'s lov 1604 skulle all nydyrket jord skyldsettes innen 3 år. Med en forordning av 1632 ble fristen forlenget til 6 år. Etter en ny forordning 1648 trengte en ikke skyldsette plassen før etter at rydningsmannen var død. Dette kom også inn i Kristian 5.'s lov av 1687. Hensikten var å ytterligere stimulere til nyrydding, slik at kongen på lengre sikt fikk økte skatteinnteker. Videre skulle plassen etter loven enten skyldsettes for seg selv, eller som tillegg i gårdskylda. Så lenge bruket ikke var skyldsatt, ble rydningsmannen regnet som husmann. Med skyldsetting fulgte bygsel eller eierskap og rett til å bruke allmenningen.

Rydningsplassene ble mindre utover 1600-tallet

De største og beste plassene for nye bruk ble rask opptatt av ødegårdsmennene. Rydningsmennene i siste del av 1600-tallet måtte ta til takke med plasser som var mindre og som ofte lå mere avsides. I hovedsognet kom det to nye rydningsplasser i Fådalen, Nordre med 2 merker smør i landskyld 1665 og Søndre med 4 merker smør i skyld 1673. I 1680-åra nevnes Smedegga, som er en plass under Storegga, skyldsatt 1685 med 1/2 ksk landskyld, Kitteldalskroken (Kroken øvre), skyldsatt 1687 med 1/2 ksk landskyld og Arnemo i 1689 med 1/2 ksk landskyld, Dalsmo i samme år også med med 1/2 ksk landskyld, og til sist Kjæreng under Eggen, med 4 merker smør i landskyld. Begrepet husmenn på rydningsmennene er ikke brukt i skattelistene for disse. Det er rimelig fordi rydnings-

mennene ble selvstendige brukere etter å ha fått skyldsatt plassene sine og begynte å betale skatt av dem. Men på Kveberg i Alvdal er det en Brynjøl som betaler skatt og kalles husmann og/eller rydningsmann i 1655.

Husmenn i manntallister 1664-1666

I Büches manntallslistene 1664-1666 finnes egne rubrikker for gardenes husmenn. Listene inneholder få husmenn i Tynset prestegjeld, særlig i annekseene. Etter manntallet var det i Tynset hovedsogn 65 brukere og 12 husmenn. I Tyllaldalen anneks 29 brukere og 1 husmann og i Alvdal anneks 36 brukere og 2 husmenn. I hele landet var det 57 000 brukere og 17 000 husmenn. Beregner en husmann per 100 brukere for sammenligning, er tallet 18 per 100 for Tynset hovedsogn, 3 per 100 for Tyllaldalen, 6 per 100 for Alvdal, og 31 per 100 for hele landet.

Ser en nærmere på manntallistene for hovedsognet, er ni kategorisert som "husmann eller ledig karl", og tre som bare "husmann". Hele fire av første kategori har adresse Østby. Ellers er det to på Utgård, og en på hver av gårdene Utby, Neby og Lonåsen. Av kategorien "husmann" er det to på Stubsjøen og en på Storeng. I Alvdal er det en "husmann eller ledig karl" på Strømmen og en på Eggen, i Tyllaldalen en på Prestegård.

De to husmennene på Stubsjøen var Embret Eriksøn, f. 1629, og Per Eriksøn, f. 1640. Etter navnet å dømmes var disse sønner av brukeren på gården, Erik Embretsøn, f. 1584. En tredje sønn, Per Eriksøn, f. 1634, overtar som bruker etter faren. Husmannen Per

Eriksøn nevnes ikke mer, mens Embret kan være den Embret Stuesjøen smed som i 1680 ble stevnet i forbindelse med en manglende leveranse til Røros kobberverk. Ellers merker en seg at eldste sønnen i dette tilfellet ikke overtok gården. Det skjedde gjerne når han ikke var helsesterk nok, eller ikke fikk seg kjerring. Til gjengjeld stilte han krav for sin husmannstilværelse.

På Storeng bodde husmannen Morten Nilsøn på Storeng, Tynset, f. 1641. Han er trolig sønn av Nils Storeng, bruker i 1647, og bror til brukeren Embret Nilsøn på Storeng, f. 1628. Morten kan ha vært den første husmannen på plassen Myre (Tynset 50-1A) som senere ble bebodd av Storengfolk i flere generasjoner. Navnet Morten Nilsøn er bare nevnt en gang til i 1600-tallskildene. Det er i 1689 da en med dette navnet er drapsmann på Gregorius skomaker. Men om drapsmannen er Storengkaren er umulig å si.

Ser en på kategorien "husmann eller ledig karl" er den spesielt interessant, for ledige karer ble i allminnelighet ikke tolerert av myndighetene. En resess fra 1539 påbød at "*af ledige karle skal allene tåles skreddere, skomagere og tømmermænd.*" Alle andre arbeidere skulle tjene for hel eller halv årslønn. Legges dette til grunn ved tolkning av manntallet, betyr det at de ledige karene kun var lovlige om de var håndverkere. Håndverkere var ledige i den forstand at de ikke var i fast tjeneste på en gård, men tok oppdrag forskjellige steder i bygdesamfunnet. Hadde de familie, måtte familien selvfølgelig ha et sted å bo, og da som husmannsfolk.

Dessverre er det ikke mulig å knytte med sikkerhet håndverk til noen av

disse "husmenn og ledige karler" i de sparsomme kildene vi har på 1600-tallet. Fra 1700-tallet er slike husmenn vel dokumentert.

Husmannsproblemer

En husmann som møtte presten som motstander, var Rasmus Pedersøn Fådal. Presten Nils Friis klager ham inn for retten i 1679 fordi han ikke hadde flyttet og ryddiggjort plassen sin etter at presten hadde kjøpt Fådal. Rasmus kalles fortsatt Fådal i 1680 da han unnlater å møte som vitne i en sak om ulovlig elgjakt. Han er ikke rydningsmann på noen av de to kjente Fådalsbrukene, søndre og nordre, som var ryddet noen år før. Disse rydningsbrukene er første gang nevnt i skattelistene 1665 og 1671. Nils Friis er eier av begge brukene fra 1674 og rydningsmennene Ole Olsøn og Jo Iversøn bygsler.

Rasmus måtte finne seg en annen boplass, og ble trolig rydningsmannen på Midteng vestre. Han kalles Rasmus Fløtten da han ble stevnet i 1686 fordi hans kone, Goro Jonsd., fødte for tidlig, og Rasmus Pedersøn husmann Utby da en datter begravnes i 1728. Sønnen Peder Rasmussøn fikk skyldsatt plassen i 1718 og betalte krigsstyrskatt i 1719. Plassen er oppført som selvstendig bruk på 1/2 sk i matrikkelutkastet 1723. At det var sønnen som skyldsetta plassen, og ikke rydningsmannen, er logisk i henhold til praktisering av loven av 1648. En merker seg at rydningsmannen ble kalt husmann av presten i 1728.

En annen husmann måtte kjempe mot Nebys og Utbys oppsittere samt presten. Han het Tore Hansen, f. 1652, og var rydningsmann på Moen (77-1).

I 1698 stevnes han for ulovlig løvhogst og hamning. Bevisstheten om verdien av utmarka var tydelig allerede på 1600-tallet. Plassen er omtalt som ei løkke mellom Neby og Utby.

I 1721 fikk han skjøte av fogden. Men Jon Nilsøn Nordigard protesterte på vegne av oppsitterne på Neby og Utby. Protesten ble begrunnet med at plassen ødela hamnegangen for krøttera deres. Det kom til sak som ble avgjort i lagretten i 1733, etter at Tore var død. Enka, Guri Andersd., opplyste at Tore Hansen hadde brukt plassen og bodd der i 34 år uten at det var kommet noen krav fra oppsitterne. Avgift var ikke betalt og derved hadde Tore hevdsrett etter loven. Arvingene hans fikk tilkjent eiendomsretten med full hjemmel. Sønnen Ingulf Toresøn overtok. Ved skyldsetting i 1737 møtte presten Schielderup opp og hevdet at Ingulf hverken var berettiget til hamning eller hogst i skogen. Han mente at lagrettedommen bare gjaldt den inngjerda jorda. Da presten ble forklart loven, måtte han gi seg. I kirkeboka kalte presten Tore husmann da han døde i 1731, og sønnen Ingulf husmannssønn da han ble gift i 1728.

I 1679 nevnes Knut Trulsøn, f. 1651, som da var skysskaffer og holdt til på Neby. Det er han som er rydningsmann til Bondeåsen (Tynset 85-1). På 1680-tallet stevnes han for gjentatte leiermål med Kirsti Olsd. som han til sist lovte ekte. Knut kalles husmann i 1693, da han trekker Ola Olsøn husmann for retten på grunn av "hårdrag" og trusler med kniv. Prestens Friis fikk Ola frikjent. Han hadde en "huskvinne" i sin tjeneste, Riborg Pedersd., som nettopp var gift med Ola. Av en

senere sak i 1699 forstår vi at hun gikk svært langt i sine tjenester. For etter at prestens kone døde, fortalte Riborg lagretten at hun hadde født barna som prestefrua hadde utgitt for sine egne. Selv om Riborgs påstand ble kjent død, er det rimelig å tro at Friis datter, Johanne Kristine, var Riborgs. Hvem faren var sies det ikke noe om. Friis måtte i retten for flere damesaker, der han var en mester i å vri seg unna tap av kappe og krage.

Allmennings- og utmarksinteresser

Historen med Tore Hansen er eksempel på at rydningsmenn lett kunne komme i konflikt med bønder om bruk av gårdsalmenningen, en rett som de fikk etter loven da plassen ble skyldsatt. Rydningsmennene ønsket respekt og godvilje, og bosatte seg ikke der det var vanskelig å få aksept hos bønder som ble berørt. Det typiske mønster ved valg av rydningsplass var derfor å bruke familiebånd, og søke til bestemte områder, som familien hadde en viss råderett over. De søkte også trygghet ved at flere rydningsmenn slo seg ned på samme sted. Eksempler på det er Lonåsen og Kroken som ble ryddet av sønner fra Utgård. Rydningsmennene på de to Midtenggårdene kom fra Utby. På dagens stasjonsside av Glomma ble flere gårder ryddet av sønner fra Østby, blant dem Holmen. Sønner fra Neby slo seg også tidlig ned der. De ryddet Hansmoen og Lassmoen.

Avrunding

Da skyldsetting av plasser ble utsatt til etter rydningsmannens død, kunne husmannsstempelet hefte lenge ved ham og hans familie. Så lenge han var husmann kunne han ikke få verv i bygda som for eksempel lagrettemann, og plassen hans ble bare mindre og mindre. Dette økte avstanden i sosial status mellom husmenn og bønder. På den andre siden minsket innkomster av håndverk og arbeid i tilknytning til gruvedrift i området denne avstanden. Det var derfor ikke uvanlig med blandede giftermål mellom sønner og døtre av husmenn og gårdmenn i Tynset prestegjeld, og at husmannssønner kunne bli vanlige bønder. Hvordan statusen utviklet seg videre på 1700-tallet får bli en ny artikkel.

Kilder:

- Ivar Streitlien – Tynset bygdebok bind 1 1972.*
- Jon Krokmoen – “Folk og buplasser i Nord-Østerdalen Kildeutdrag 1528-1700”, 1992.*
- Tor Ile – Bygdebok for Øyer, bind 1 1958.*
- Kirkebok for Tynset 1723-1733.*

Odd Tjade
Dueåsen
1388 Borgen